

ӘОЖ: 316.77 (008)

S.ŞAHİN,

Doktora öğrencisi.

Pamukkale Üniversitesi Çağdaş

Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ EKİLTİLİ CÜMLE YAPILARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Cümle bilgisinde işlenen konulardan biri cümle çeşitleridir. Yüklemin yerine göre cümle çeşitlerine bakıldığında eksiltili cümleler yüklemi olmayan cümleler olarak görülmektedir. Ancak eksilti cümlede sadece yüklem de olmak zorunda değildir. Eksilti herhangi bir ögede olabileceği gibi ek bazında da eksilti görülebilmektedir. Eksiltili cümlelerde anlam bozulmaz veya daralmaz. Kendinden önceki veya sonraki cümlelerden anlam açıkça anlaşılabilir. Özbek Türkçesi cümle bilgisinde yer alan yapılardan biri de eksiltili cümlelerdir.

Anahtar Kelimeler: Eksilti, Özbek Türkçesi, cümle bilgisi, öge, ek.

1. Giriş

Eksilti (Alm. Ellipse, Auslassung, Fr. Ellipse, İng. Ellipsis) olağan koşullardaki biçimine oranla kimi öğeleri eksik olan; ama anlamayı aksatmayan dizim. Eksilti ürünü biçimler ya durum ya da dilbilgisi açısından kolayca kavranabilecek, eksik yanı herhangi bir güçlük olmadan giderilebilecek biçimlerdir (Vardar, 2007: 92). Eksiltili cümle yapısı, anlamı çok fazla etkilememektedir. Eksiltili cümlelerde okuyucu anlamdan, vurgudan veya tonlamadan ve hatta konuşmanın öncesi veya sonrasında eksikliğin ne olduğunu rahatlıkla çıkartabilir. Günlük yaşamda eksiltili cümle, insanlar arasında iletişimi hızlandırmak amacıyla ve en az çaba kanunu yöntemi nedeni ile sık sık kullanılmaktadır. Bu eksilti ek, kelime ve cümle düzeyinde olabilmektedir.

Bu durum yazı dilinde de oldukça sık kullanılan bir yöntemdir. Burada önemli olan, eksilti yapılmış cümleleri ele alırken, bunların bağımsız bir cümle olarak değerlendirilmemesi, kendisinden önce ve sonraki cümlelerle de mutlaka bağlantı kurularak değerlendirilmesidir (Kaya, 2007: 2). Yazı dilinde kullanılan bu yöntem aynı zamanda okurun ilgisini çekmek için de kullanılmaktadır. Okura eksik

kısmı tamamlama görevi verilerek okur metnin içinde aktif hale getirilir. Bu yöntem, metnin okur için daha ilgi çekici hale gelmesini sağlamaktadır.

Eksilti, fiziksel ve psikolojik acı, yinelemelerden kaçınma, acil durum gibi en az çaba harcama isteğini tetikleyen sebeplerin yanı sıra dikkat çekme, dikkati dağıtmama, vurgulama, müstehcen ifadelerden kaçınma, dile getirilmekte zorlanılan bir duygunun bir kısmını ifade edip gerisini muhataba bırakma, ifadeyi etkili ve kalıcı hale getirmek için kafiye sağlama, şiirde dizeyi ölçüye uydurma gibi çeşitli sebeplerden dolayı cümlede, cümlenin öğelerinde, kelime gruplarında, kelimelerde, eklerde ve seslerde bir takım unsurların düşürülmesine dayanan bir olaydır (Çakır, 2007: 4).

Eksilti, cümlenin farklı öğelerinde görülebilmektedir; yani özne, yer tamlayıcısı, zarf tümleci, nesne ve yüklemde eksilti olabilir. Yüklemin türüne göre de eksiltinin olduğu yerlerde değişiklik olabilmektedir. Örneğin sıralı bir cümlenin yüklemindeki eksiklik bazen birinci yüklemde olabilirken bazen de ikinci yüklemde olabilmektedir. “Ağacı kurt, insanı dert yer” atasözünde birinci yüklemde eksiklik varken “İt

ite buyurur, it de kuyruğuna.” atasözünde ikinci yüklem eksik kalmıştır. Ama her iki cümlede de anlamdan eksiltinin ne olduğunu çıkarmak ve onun yerini doldurmak çok kolaydır. Aynı durum Özbek Türkçesi için de geçerlidir. Örneğin; Üydä nä yemiş kâldi nä içimlik. / Evde ne yiyecek kaldı ne de içecek [kaldı] (Yıldırım, 2020: 246). Cümlesi sıralı bir cümle olup ikinci yüklem eksiktir. Buna rağmen cümlelerin gidişatından ikinci yüklem “kâldi” olduğu oldukça açıktır.

Çalışmada Özbek Türkçesindeki eksiltili yapılar bakılacak olup, eksilti cümlelerinin hangi konumunda yer almaktaysa öge ve ek eksiltisi açısından incelenip açıklanmaya çalışılacaktır.

2. Özbek Türkçesinde Eksiltili Yapılar

2.1. Ögelerdeki Eksiltiler

2.1.1. Öznede Eksilti

“Özingni yaḥşi toyir” (Solmaz, 2020: 415) cümlesinde özne eksik olsa da biz yüklemden öznenin 2. Tekil şahıs olduğunu rahatlıkla çıkartabiliriz. Sen özingni yaḥşi toyir cümlesi ile hiçbir anlam farkı görülmemektedir. Türkiye Türkçesinde de Sen karnımı iyi doyur ile Karnımı iyi doyur cümlesi arasında hiçbir anlam farkı yoktur. Sadece ikinci cümlede özne öge olarak eksik durumdadır. Ancak yüklemde yer alan şahıs eki vasıtası ile öznenin hangi şahsa ait olduğu anlaşılmaktadır. Äyrân âlämiz cümlesi aslında Biz äyrân âlämiz anlamında olup yine burada da öge olan özne eksik durumdadır ve yüklemdeki şahıs ekinden öznenin hangi şahıs olduğu anlaşılmaktadır.

Örnekler:

“İnsân häyâtidä şundäy damlar bolar ekänki, yaḥşini häm, kimliğini häm unutärkän/ İnsan hayatında öyle anlar oluyor ki [insan] yaşını da kimliğini de unutuyor.” (Solmaz, 2020: 416).

“Vaḫt ötäyätgänini, fäslär özgäräyätgänini sezmäydi. [O] zamanın geçtiğini, mevsimlerin değiştiğini anlamıyor.” (Solmaz, 2020: 415,416).

“Men vätänni qandäy tärk etäy, pirim? dedi. / [O] Ben vatani nasıl terk edeyim pirim, dedi.” (Öztürk, 2007: 321).

“Eşidib köp yıglädilär. / [Onlar] İşitince çok ağladılar.” (Öztürk, 2007: 323).

“Häli eşitgäning yoq mi? / [Sen] Daha işitmedin mi?” (Öztürk, 2007: 323).

“Vähimä qılmä, ölmäydi, keçgäçä tüzälib.

/ [Sen] Endişelenme, [o] ölmez, akşama kadar düzeler.” (Öztürk, 2007: 313).

2.1.2. Yer Tamlayıcısında Eksilti

“Özbek vä Türkmän tilidä yâzgän. / Özbek ve Türkmen lehçesinde şiirler yazmış.” (Solmaz, 2020: 428) cümlesinde Özbek [tilidä] yapısında bağlama grubu kullandığı için ve tekrara düşmeme fikrinden hareketle tilidä kelimesi yazılmamıştır. Bunun gibi örneklerde genellikle bağlama grubu ile yer tamlayıcısından biri yazılmayabilir. Bu durum anlam daralmasına yol açmaz.

Örnekler:

“Pâdşâ âdäti boyiçä günâhkârni çağırīb, kutidän kâğâzlärdän birini âlišni buyuribdi. / Padişah her zaman olduğu gibi suçluyu çağırmış, [ona] kutudaki kağıtlardan birini almasını emretmiş” (Solmaz, 2020: 439, 440).

“Ätä tāmāşägä bärämän, pul bering./ Baba! Eğlenceye gidiyorum [bana] para verin!” (Üşenmez, 2013: 599, 610).

“kudâ ömr bersin/ Allah [ona] ömür versin” (Üşenmez, 2013: 599, 610).

“Men vätänni qandäy tärk etäy, pirim? dedi. / [Bana/ Ona] Ben vatani nasıl terk edeyim pirim, dedi.” (Öztürk, 2007: 321).

“Özim örgätürmän. / [Ona] Kendim öğretirim.” (Üşenmez, 2013: 600, 611).

“Yıglämä deyäpmän, huv köz yäşing öz başingni yeşim. / [Sana] Ağlama diyorum, hey gözyaşın kendi başını yesin.” (Öztürk, 2007: 325).

2.1.3. Nesnede Eksilti

“Özbek vä Türkmän tilidä yâzgän.” Özbek ve Türkmen lehçesinde [şiirler] yazmış.” (Solmaz, 2020: 428) cümlesinde nesne eksikliği söz konusudur. Burada onun Özbek dilinde şiir yazdığını bir önceki cümleye bakarak anlayabiliriz. Çünkü bir önceki cümlede “Ändälib Türkmän şairi” cümlesi yer almaktadır. Eksiltili cümlelerde anlamı diğer cümlelerden çıkartmak mümkündür.

Örnekler:

“Dānişmänd esä kâğâzlärdän birini köligä älibdi-yu, yütib yubäribdi. /Bilge ise kağıtlardan birini eline alıp [onu] yutmuş.” (Solmaz, 2020: 439, 440).

“Äjâyib, säbâb nedürki, okutmäysüz? / Tuhaf hangi sebepten [onu] okutmuyorsunuz?”

ӘДӘБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІ

(Üşenmez, 2013: 599, 610).

“Ämmäm bir nimä desin-çi, häydaymân!
/ Teyzem bir şey söylesin hele, [onu] kovarım!”
(Yaman, 2000: 156).

“Oğlim, keçäläri sâvuq bolädi. / Oğlum [orasi]
geceleri soğuk olur.” (Öztürk, 2007: 320).

2.1.4. Yükleme Eksilti

“Suv ötmäs, buräb turilmäs, tohtäb qâlmäs
säätgä. Su geçmez, çevrilip dürülmez, donup
kalmaz saate...” (Solmaz, 2020: 415, 416)
cümlesinde yüklem eksildir. Bu durumda eksilti
yapının ya kendisinden önceki ya da kendisinden
sonraki gelen cümlesine bakmak gerekmektedir.
Bu cümle kendisinden önceki kısmında yer alan
cümle “U faqat nâmâz vaqtini biliş için säätgä
qâräydi. / Yalnız namaz vaktini bilmek için saate
bakıyor.” (Solmaz, 2020: 415, 416) cümlesidir. Bu
durumda eksilti cümlelerin yüklemine de bakıyor
olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Yani cümlelerin
tam şekli şu olmalıdır: Suv ötmäs, buräb turilmäs,
tohtäb qâlmäs säätgä qâräydi.

Örnekler:

“U dâimâ özi bilän./O daima kendisiyle...”
(Solmaz, 2020: 415, 416)

“Miyäsida beädäd, betizgin, ming hıl oylär,
guçğan oynägän hayällär. / Aklında sayısız,
düzensiz, bin türlü düşünce, hevesle oynayan
hayaller.” (Solmaz, 2020: 416)

“Uning içidä ikkitä qâğazgä, birigä ‘ölüm’,
ikkinçisigä esä ‘âzâdlik’ degän sözlär yâzilgän
ekän. / Kutunun içinde iki tane kâğıt [varmış]
ve bu kağıtlardan birinde ‘ölüm’, ikincisinde ise
‘özgürlük’ yazılmış” (Solmaz, 2020: 439, 440).

“Tursun äkäm ilä. / Tursun ağabeyimle”
[gidiyorum] (Üşenmez, 2013: 599, 610). Yine bu
cümle soru cümlesine cevaptır. Öncesinde baba
oğluna “Oğlim, kim ilä bäräsän?/ Oğlum kimle
gidiyorsun?” (Üşenmez, 2013: 599, 610) cümlesi
bulunmaktadır. Anlamdan bu cümledeki yüklem
gidiyorum olduğu çıkarılmaktadır.

“Üydä nä yemiş qâldi nä içimlik. / Evde ne
yiyecek kaldı ne de içecek.” (Yıldırım, 2020: 246).
Cümlelerin tam şekli şöyle olmalıdır: “Üydä nä
yemiş qâldi nä içimlik [qâldi]”.

“Ata-anang qaçan kelädi? – Tuşdan keyin.
/ Annenle baban ne zaman gelecek? – Öğleden
sonra [gelecek]” (Hudaybergenova, 2004: 21).

2.2. Eklerde Eksilti

Özbek Türkçesinde ek bazında eksilteler
karşımıza sıkça çıkmaktadır. Bunlardan biri isim
cümlelerinde yükleme gelen +Dir ekidir. Bu ek
yazılmasa da anlamdan açıkça çıkarılabilmektedir.

“Ändälib Türkmän şairi / Andelip bir Türkmen
şairi[dir]” (Solmaz, 2020: 428, 429)

“Keçäsi ävidä, Kündizi üyidä / Gece avda[dır],
gündüz evinde[dir].” (Solmaz, 2020: 432)

“Fahri Kämäl äncädän buyân şu ähvädä. /
Fahri Kemal o zamandan itibaren bu halde[dir].”
(Solmaz, 2020: 416)

“Bälälär için därehtgä çikiş äjâyib bir tuyğu.
/ Çocuklar için ağaca çıkmak çok güzel bir
duygu[du].” (Yıldırım, 2020: 229).

“Yâlgız ümidi şundan. / Yalnız ümidi
bundan[du].” (Öztürk, 2007: 318)

“Sizning şadligingiz mening şadligim, sizning
toyingiz benim toyim. / Sizin mutluluğunuz
benim mutluluğum, sizin düğününüz benim
düğünüm[du].” (Öztürk, 2007: 318).

2.2.1. Tamlamalarda Eksilti

Özbek Türkçesinde karşımıza sıkça çıkan
tamlama eksiltisinde tamlayanın olmadığı örnekler
oldukça çoktur. Bu eksilti herhangi bir anlam
karmaşasına yol açmaz çünkü tamlanana gelen
iyelik eki bize tamlayanın ne olduğu hakkında
fikir vermektedir. “Çäkkä ötib, üyimizning ortäsi
teşilgän ekän, tamgä çıqıb yahşiläb suvädim. /
Kenara çekip-evimizin ortası delinmişmiş- dama
çıkıp iyice sıvadım.” (Yaman, 2000: 243). Bu
cümlede ... [bizim] üyimizning ortäsi teşilgän
ekän... yapısında bizim evimizin ortası isim
tamlamasında tamlayan eksiltisi söz konusudur.

Örnekler:

“U, şifgä tikilgän köyi çalqançä yatar ekän,
ävval şuni änglädiki, bugün [unlarning] bari
biryaqli bolädi./ O, tavana bakar vaziyette sırt üstü
yatarken öncelikle şunu anladı ki bugün [onların]
hepsi, aynı taraftan olacaklar.” (Yaman, 2000:
244).

“[Bizim] Peşanämizgä bitgäni şu bolsä qandaq
qılâylik, ayi!- dedi qız. / [Bizim] Alnımıza böyle
yazılmışsa ne yapabiliriz, anne dedi, kız.” (Yaman,
2000: 265).

“İkkävi piçirläşib nimänidir gäpläşidä. /
[Onların] İkisi fısırdayıp bir şeyler konuştular.”

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІ

(Öztürk, 2007: 320).

“Biri menmân, biri Mâcnun. / [Onların] biri benim, biri Mecnun” (Öztürk, 2007: 320).

3. Sonuç

Eksilti ya da eksilteli anlatım; Batıda elleipsis olarak ifadelendirilmektedir. Eksilti; tekrar etmekten kaçınmak, en az çaba kanunu gibi etkenlerin yanı sıra bazı durumlarda dikkati o noktaya çekmek, vurgu oluşturmak, yazıda gösterilmek istenmeyen bazı ifadeleri kullanmamak amacıyla ya da söylenmekte zorlanılan bir durumun bu kısmını eksik bırakarak o kısmın karşıdaki kişinin anlamasına bırakılması ile yapılmaktadır. Bu ve bunun gibi birçok neden içeren eksilti; cümlelerin öğelerinde, söz öbeklerinde, sözcüklerde ve eklerde yapılarak ortaya çıkan dilin kullanımı ile ilgili bir özelliktir.

Cümle bilgisinde karşımıza çıkan eksilteler bilinenin aksine sadece yüklem eksiltisinden kaynaklanmazlar. Eksilti yüklem yanı sıra öznede, nesnede, yer tamlayıcısında ve eklerde görülebilmektedir. Özbek Türkçesinde de bu tür eksiltilere sıkça rastlanmaktadır. Eksik olan öge ya da ek cümlelerin anlamında herhangi bir daralmaya veya anlam karmaşasına neden olmamaktadır.

Kaynaklar

ÇAKIR Umay (2007). Türkiye Türkçesinde

Kalıplaşmış Eksilteli Yapılar, (Basılmamış YL Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

HUDAYBERGENOVA Zilale (2004). “Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Kesik Cümleler”, A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 23, s. 17-23, Erzurum.

KAYA Seyfullah (2007). Reşat Nuri Güntekin’in Eserlerinde Eksilteli Kullanımlar (Basılmamış YL Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.

ÖZTÜRK Rıdvan (2007). “Özbek Türkçesi”. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara.

SOLMAZ Erhan (2020). “Özbek Türkçesi”. Çağdaş Türk Lehçeleri Metin Aktarmaları-Cilt 2, Kesit Yayınları, İstanbul.

ÜŞENMEZ Emek (2013). Yeni Özbek Edebiyatı, Akçağ Yayınları, Ankara.

VARDAR Berke (2007). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Matbaa 70 Ltd Şti., İstanbul

YAMAN Ertuğrul (2000). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, TDK Yayınları, Ankara.

YILDIRIM Hüseyin (2020). Özbek Türkçesi -Dil Bilgisi, Araştırmalar, Konuşma, Metinler-Delta Kültür Yayınevi, Ankara.

Резюме

В статье анализируются типы предложений в узбекском и турецком языках.

Resume

The article analyzes the types of sentences in the Uzbek and Turkish languages.

